

Predavanje “Deliberativna demokracija i Aristotelovi argumenti o rasudnoj snazi mnoštva” Pavo Barišić održao je 29. lipnja 2015. prigodom proslave Dana Instituta za filozofiju. Njegovim tiskanjem nastavljamo niz u kojemu objavljujemo predavanja naših istaknutih djelatnika kojima svake godine u lipnju obilježavamo obljetnicu osnutka Instituta (27. lipnja 1967). Želja nam je da tim predavanjima i njihovim objavljivanjem javnosti što bolje predstavimo naša postignuća i time, između ostaloga, uputimo na neizostavnu ulogu filozofije u suvremenom svijetu.

Ravnatelj Instituta za filozofiju
Filip Grgić

Izdavač
Institut za filozofiju
Ulica grada Vukovara 54
Zagreb
www.ifzg.hr

Za izdavača
Filip Grgić

Grafička priprema i design
Marin Martinić Jerčić

Tisak
Kerschoffset Zagreb d.o.o.

ISBN 978-953-7137-43-4

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 000925465.

PAVO BARIŠIĆ

Deliberativna demokracija i
Aristotelovi argumenti
o rasudnoj snazi mnoštva

 Institut za
filozofiju

Zagreb, veljača 2016.

Sadržaj

1. Razvoj pojma »deliberativna demokracija«	9
2. Etimologija i pojmovno određenje deliberacije	13
3. Deliberacija između pohvale i kritike	18
4. Deliberativni pluriperspektivizam	20
5. Tri aporije o deliberaciji	23
6. Četiri parabole o deliberativnoj snazi mnoštva	27
6.1. Parabola o zajedničkoj gozbi	28
6.2. Parabola o prosudbi umjetničkih djela	29
6.3. Parabola o umjetničkoj slici	33
6.4. Parabola o hrani	33
7. Deliberacija zahtijeva naobrazbu i ćudorednu osnovu	34
8. Završno razmatranje: pet argumenata u prilog deliberaciji	37
Bibliografija	44
Sažetak	47
Summary	49
Biografska bilješka	51

Znanstveno vijeće Instituta za filozofiju na svojoj je 134. sjednici održanoj 27. svibnja 2015. godine, u skladu s Pravilnikom o nagradama za znanstvenu izvrsnost u Institutu za filozofiju, donijelo je odluku da se autoru dodijeli nagrada za znanstvenu izvrsnost za 2014. Nagrada je dodijeljena za članak »Blaupause: Antike Ideenquellen des Republikanismus. Von der *polis* und *res publica* bis zur Europäischen Union«, u *Zur Geschichte des politischen Denkens*, Dirk Lüddecke, Felicia Englmann (ur.), J. B. Metzler, Stuttgart – Weimar, 2014, str. 7–30. Prigodom svečanog uručenja nagrade, u sklopu obilježavanja Dana Instituta, autor je održao 29. lipnja 2015. predavanje na temu »Deliberativna demokracija i Aristotelovi argumenti o rasudnoj snazi mnoštva«. Tekst je predavanja objavljen na njemačkom pod naslovom »Aristoteles‘ Vielheitsdenken und deliberative Demokratie« u zborniku *Deliberative Demokratie*, Henning Ottmann, Pavo Barišić (ur.), Nomos Verlag, Baden-Baden, 2015., str. 13–49. S njemačkoga je tekst na hrvatski preveo Dražen Karaman, a autor je redigirao. Tekst je izrađen u sklopu projekta »Filozofska sidra demokracije u doba globalizacije« koji podupire Zaklada Aleksandra von Humboldta.

πλήθος γάρ τι τὴν φύσιν ἐστὶν ἡ πόλις.

»Naravljū država je neko mnoštvo.«

Aristotel, *Politika*, 1261 a 18

Rasplamsavanje teoretske rasprave o *deliberativnoj demokraciji* može se promatrati u svjetlu sve brojnijih pokušaja da se usavrše postojeći oblici vladavine te da se isprave i nadomjeste očiti nedostaci sadašnje predstavničke demokracije. Kako se potkraj prošloga stoljeća počela učvršćivati planetarna prevlast liberalnoga modela pučke vladavine, tako je rasla i potreba da se on dalje usavršuje i poboljšava. Pritom su se pojavili različiti idejni modeli i misaoni pokusi, a uz *deliberativnu demokraciju* među njima su se izrazitije profilirale sljedeće struje: *participativna demokracija*, *snažna demokracija*, *globalna demokracija*, *anticipativna demokracija*, *bazična demokracija* (grassroots democracy), *demarhija*, *lotokracija*. Ali budući da se *deliberativna demokracija* među svim tim pravicima izdvojila i nametnula zahvaljujući svojoj osobitoj privlačnosti i širokoj recepciji, govori se danas o *deliberativnom obratu*¹, koji je nastupio oko 1990. Iz raspona zapodjenutih diskursa zaključili su Amy Gutmann i Daniel Thompson da je on postao jedno od »prijepornih pitanja«² o kojima se ponajviše raspravljalo proteklih desetljeća.

¹ *Dryzek* 2000, str. 1 i dalje. Introduction: The Deliberative Turn in Democratic Theory: »The final decade of the second millennium saw the theory of democracy take a strong deliberative turn.«

² »No subject has been more discussed in political theory in the last two decades than deliberative democracy.« *Gutmann/Thompson* 2004, vii.

Deliberativna demokracija podrazumijeva poseban pristup vladavini puka koji naglašava vijećanje, razmatranje, raspravu, diskurs, debatu i preispitivanje u postupku donošenja važnih zajedničkih odluka, to jest odluka koje se tiču političke zajednice. One se dakle donose nakon javne razmjene stajalištâ i argumenata. Najbliži, premda ne posve istoznačan sinonim za to bio bi izraz *diskurzivna ili konzultativna vladavina puka*. Spomenuti pokušaji popravljavanja demokracije svjedoče u stanovitom smislu o tome da se vladavina ne treba temeljiti samo na većinskom odlučivanju kao načinu prevladavanja suprotstavljenih interesa. Traži se šire supstancijalno razumijevanje pučke vladavine koje počiva na određenim normativnim postavkama i na *suglasnosti* u okviru pluralistički uređenih odnosa u društvu. U većine predstavnika te struje razabire se nastojanje da se elementi većinske vladavine povežu s usuglašavanjem mnijenjâ prigodom odlučivanja.

Oživljavanje *deliberativne demokracije* ponovno je snažno osvjetlilo izvore pučke vladavine u antičkoj Grčkoj, a osobito je dovelo u žarište Aristotelov pristup politici. Kada npr. Jürgen Habermas raspravlja o modelu deliberativne pučke vladavine u usporedbi s liberalnim i republikanskim modelom demokracije, poziva se izričito na teoretičara mnoštva Aristotela. On hvali Aristotelov politički diskurs zbog njegove praktičnosti; prema Habermasovu mnijenju Stagiraninova su teoretska promišljanja obilno potkrijepljena političkim iskustvima i konkretnim zamjećivanjima: »U Aristotelovoj Politici normativna razmatranja idu ruku pod ruku s empirijskima.«³ Taj pluralistički pristup usmjeren na čudoredno iskustvo Habermas uzima kao korektiv suvremenih teorija koje su proizišle iz tradicije umnoga prava te se orijentiraju prema *apstraktnom imperativu* u oštroj suprotnosti s političkom zbiljom i političkim iskustvom.

U svojoj potrazi za korijenima deliberativne politike Amy Gutmann i Daniel Thompson također upućuju na Aristotela

³ Habermas 2008, str. 138.

kao »prvoga velikog teoretičara koji je stao u obranu vrijednosti postupka u kojemu građani javno raspravljaju i međusobno obrazlažu svoje zakone«⁴. Aristotel je doista iznio sažetu teoretsku razradbu višestoljetne tradicije grčke deliberativne političke prakse, te u tom pogledu njegov jedinstveni filozofski diskurs može još i danas poslužiti kao svijetleći putokaz.

Uzimajući u razmatranje suvremene rasprave o deliberativnoj vladavini puka, u ovom ćemo ogledu ukazati ne neke od temeljnih elemenata Aristotelova shvaćanja politike. Pokušat ćemo pobliže rasvijetliti njegove aporije, parabole i argumente u prilog javnoj raspravi i zajedničkom odlučivanju. Ispitat ćemo nadalje argumente kojima Aristotel potkrepljuje tvrdnju kako je nužno da građani javno vijećaju i međusobno obrazlažu svoja stajališta. Najprije ćemo razmotriti razvoj pojma *deliberativna demokracija*. S time je povezan ekskurs o podrijetlu i značenju riječi »deliberacija« i kratak prikaz pojmovnih određenja deliberativne demokracije na temelju triju definicija. Zatim ćemo Aristotelovo razumijevanje zajedničkoga deliberiranja i njegovu takozvanu *teoriju zbroja* smjestiti u povijesni kontekst te ih razmotriti u usporedbi s odgovarajućim teorijama njegovih prethodnika. Naposljetku ćemo sažeti Aristotelove argumente u prilog zajedničkom razboru i kreposti u sljedećih pet oblika: etički, politički, dijanoetički, teleološki i argument zajedničke odgovornosti. Aristotelove postavke rasvijetlit ćemo u obzoru suvremenih poimanja deliberativne demokracije.

1. Razvoj pojma »deliberativna demokracija«

U suvremenim raspravama o deliberativnoj demokraciji mogu se razabrati dvije struje. Na političku misao Johna Rawlsa s jedne su se strane u Sjedinjenim Državama nadovezali njezini pobornici, koji uglavnom polaze od proceduralne strane deliberativne demokracije. Ispitujući narav političke deliberacije, oni nagla-

⁴ Gutmann/Thompson 2004, str. 8.

šavaju ustanove parlamentarno uređene zajednice kao što je Kongres ili Vrhovni sud. Unutar te orijentacije istaknuli su se osobito Rawlsovi učenici Joshua Cohen (1989), Joseph M. Bessette (1980/1994/2011), James S. Fishkin (1991/2003), James Bohman (1997), William Rehg (1997), John Elster (1998) i John Dryzek (2000).⁵

S druge strane, Jürgen Habermas uz parlamentarne institucije u svoja razmatranja uključuje također »izvanparlamentarne forume i arene«⁶. Deliberativni politički diskurs otvara put sudjelovanju širih slojeva javnosti i civilnoga društva, kojima pripada bitna uloga prilikom vijećanja i odlučivanja o javnim poslovima. Na Habermasov koncept deliberativne demokracije nadovezala se među ostalima Seyla Benhabib. Među značajne predstavnike deliberativne demokracije valja također ubrojiti Amy Gutmann, Daniela Thompsona i Guya Standinga.

Početak novije povijesti uporabe pojma *deliberativna demokracija* neki autori vide u istoimenom članku Josepha M. Bessettea iz 1980.⁷ Tako je James Bohman ustvrdio kako »najnovija inkarnacija« izraza »deliberativna demokracija« potječe od Bessettea, koji je taj koncept suprotstavio elitističkim i »aristokratskim« tumačenjima američkog Ustava.⁸ U knjizi *The Mild Voice of Reason* (Blagi glas razuma) iz 1994. Bessette je proširio svoju analizu deliberativne demokracije i pobliže se upustio u prijeporno pitanje odnosa između javnoga mnijenja i vođenja politike. Svoja istraživanja o tome koje snage zapravo djeluju na poticanje ili potiskivanje kolektivnog uma prilikom deliberacije o zajedničkim političkim

⁵ Usp. *Ottmann* 2012, str. 115.

⁶ *Ottmann* 2012, str. 115 i dalje.

⁷ Bessette je 1980. predavao političke znanosti na Američkome katoličkom sveučilištu u Washingtonu, a od 1990. je profesor politike i etike na Koledžu Claremont McKenna u Kaliforniji. Njegov životopis i bibliografija nalaze se na internetskoj adresi www.claremontmckenna.edu/academic/faculty/profile.asp?Fac=4.

⁸ *Bohman* 1988, str. 400.

ciljevima prikazao je temeljito i opširno na primjeru političkih pregovora među zakonodavcima u Kongresu. U svojoj posljednjoj knjizi *American Government and Politics* (Američka vlada i politika), koju je objavio zajedno s Johnom J. Pittneyem, Bessette također polazi od temeljne pretpostavke deliberativne demokracije prema kojoj politički sustavi najbolje funkcioniraju onda kada upućeni građani razmjenjuju argumente sa svojim političkim zastupnicima te zajedno s njima razmišljaju o tome kako ostvariti opće dobro.

Ali kada je riječ o utemeljiteljskim zaslugama i izvorištima pojmova u povijesti ideja, preporučljiv je nešto suzdržljiviji pristup. Na to je još Hegel upozorio u svojem poznatom predgovoru *Osnovnim crtama filozofije prava* objasnivši kako je *istina* o pitanjima prava, ćudoređa i političkog života »*onoliko stara* koliko je *otvoreno iznesena i poznata iz javnih zakona, javnoga morala i religije*»⁹. Ironično je pritom napomenuo da je u filozofiji ionako posrijedi samo »jedna te ista stara juha« koju različiti pisci svako toliko podgriju te je dijele »na sve strane« ne bi li okrijepili i obrazovali duhove. U tom smislu nije čudno što se pojmovna izvorišta i pokušaji promišljanja deliberativne demokracije mogu zateći u djelima nemalog broja starijih autora. »Stara juha« deliberativne istine i skupnoga vijećanja o javnim poslovima u povijesti je mišljenja već više puta pristavljena, zgotovljena i razdijeljena na sve strane.

U Americi je zacijelo najpoznatiji predstavnik te orijentacije John Dewey, koji je u nekim djelima povezo svoj koncept demokracije s komunikacijom i deliberacijom. Jedan od njegovih vodećih interpreta, Robert B. Westbrook, upozorio je na to kako je u stanovitom smislu Dewey zapravo *anticipirao* ideal deliberativne demokracije: »U tom se svjetlu nadalje može konstatirati da je Dewey anticipirao ideal koji suvremeni teoretičari demokracije zovu »deliberativna demokracija«. Volio bih da je taj pojam bio u optjecaju u doba kad sam pisao knjigu *John Dewey and American*

⁹ Hegel 1986, str. 13 i dalje.

Democracy.»¹⁰ Kad je nanovo oživjela rasprava o deliberativnoj demokraciji, Westbrook je uvidio kako taj novi pojam prikladnije izražava Deweyeve proceduralne ideale nego pojam »sudionička demokracija« koji je bio izabrao. I to zato što deliberativna demokracija »izrazitije upućuje na karakter participacije svojstvene demokratskim oblicima udruživanja«. ¹¹ Model deliberativne vladavine puka blizak je Deweyevu konceptu, smatra Westbrook, zato što je posrijedi svojevrsan spoj zastupničkih ustanova i ustanova neposredne demokracije. Dewey orijentira svoj demokratski koncept prema deliberativnom idealu kolektivnoga uma i otvorenoga postupka. Suprotstavljajući se Walteru Lippmannu i drugim pobornicima elitizma, zahtijevao je obuhvatno uključivanje svih građana u raspravu o općem dobru i zagovarao deliberaciju o najvažnijim pitanjima zajednice. Javnost je itekako kadra razumjeti najzagonetnije probleme vlade. Zato o njihovu rješenju ne bi trebale odlučivati samo malobrojne elite. Odluke bi se trebale donositi na javnim forumima nakon temeljite debate u kojoj su isplivali najbolji argumenti. Prilikom odmjeravanja pojedinih razloga posebna uloga i odgovornost pripada javnim medijima, a isto tako stručnjacima, znanstvenicima, političarima, kao uostalom i svim drugim građanima.

Osnovni elementi deliberativne demokracije mogu se međutim pronaći i u Johna Stuarta Milla. On u svojim *Razmatranjima o zastupničkoj vladavini* govori o »deliberativnoj vladavini« (government by discussion). ¹² U tom kontekstu spominje se nadalje britanski državnik i teoretičar demokracije Alexander Dunlop Lindsey (1879–1952). A neki tu ubrajaju i danskog filozofa prava i države Alfa Rossa (1899–1979). ¹³ Stefano Saracino skrenuo je pozornost u svojem članku o »retorici i deliberaciji« (2014) na

¹⁰ *Westbrook* 2000, str. 360

¹¹ *Ibid.* Vidi o tome također *Barišić* 2010, str. 37 i dalje.

¹² *Thompson* 1976, str. 80 i dalje.

¹³ *Gutmann/Thompson* 2004, str. 9.

raspravu o svijetlim i mračnim stranama deliberacije u Milтона, Hobbesa i njihovih suvremenika. Jamačno će se ubuduće otkriti daljnji prethodnici deliberativne demokracije, jer *deliberative turn* privlači sve više znanstvenika koji posežu za starom podgrijanom »juhom«.

Naposljetku opet dospijevamo do starih Helena, koji su zaslužni za brojna otkrića. Povijest deliberativne demokracije doista je započela među njima. Većina zagovornika i kritičara teorije deliberativne demokracije slaže se o tome da »stara juha« zapravo potječe odande gdje je rođena ideja demokracije – iz antičke Grčke. Ono što je tamo nastalo zanimljiva je odiseja objektivnoga duha u kojoj se nadasve cijeni zajedničko razmišljanje, vijećanje i raspravljanje – jednom riječju, *deliberacija* – prigodom donošenja odluka važnih za cjelokupnu političku zajednicu. »Deliberativna demokracija ima stanovito pravo nastupati kao baštinica helenske demokracije. U tom demokratskom konceptu obnavlja se osebujno grčko otkriće da se politika provodi u razgovoru s drugima. Demokracija stoga nije odlučivanje prema unaprijed određenim preferencijama. Naprotiv, ona je proces u kojemu odluke proizlaze iz diskusije i deliberacije. Po tome se ta demokracija razlikuje od teorija igre i odlučivanja.«¹⁴

No prije nego što se поближе pozabavimo Aristotelovim argumentima, valja još nakratko ispitati podrijetlo riječi »deliberacija« i razjasniti njezina pojmovna određenja.

2. Etimologija i pojmovno određenje deliberacije

Izraz »deliberacija«, latinski *deliberatio, onis, f.*, nanovo oživljen i u znatnom opsegu uporabe proširen u deliberativnom obratu, potječe od glagola »deliberare«. Posrijedi je neologizam sastavljen od dvaju dijelova: *de-*, »dolje«, i *librare*, »mjeriti«, »vagati«, od

¹⁴ Ottmann 2012, str. 116.

libra, »vaga«. Glagol znači otprilike odvagivati, odmjeravati te u tom smislu rasuđivati i u skupnom vijećanju promišljati. S tim je povezan pridjev »deliberatus«, u smislu »dobro promišljen«. Za njemačku riječ »Deliberation« u Dudenovu se rječniku kao sinonimi navode »Beratschlagung« (vijećanje) i »Überlegung« (promišljanje).¹⁵ Glagol »deliberieren« objašnjava se kao istoznačan s izrazima »überlegen, bedenken, beratschlagen« (razmišljati, promišljati, vijećati). Sažeto rečeno, taj izraz, obilježen kao knjiški, znači otprilike: zajedničko promišljanje kroz vijećanje i razgovor, odmjeravanje i temeljito ispitivanje razlogâ *pro et contra*, kao i s tim povezano donošenje odluke.

Latinskom glagolu »deliberare« odgovara grčka riječ »bouleuesthai« (βουλευεσθαι), koja doslovce znači »savjetovati se«. S njom su povezane imenice koje označavaju »odmjeravanje«, *boulenisis* i *boulê*. Posrijedi je »temeljni pojam Aristotelove teorije djelovanja« koji znači »odmjeravanje prikladnih sredstava za postizanje zadanoga cilja (telos)«. ¹⁶ Na tragu Aristotelove Retorike izraz »deliberacija« rabi se od antike naovamo uglavnom u političkom kontekstu. U Aristotela je deliberacija posebna djelatnost koja se u prvom redu odvija na političkim skupovima. U podjeli govornih rodova deliberativni je govor (*gênos symbouleutikôn/genus deliberativum*) jedan od triju glavnih govorničkih oblika. Osim deliberativnoga (savjetodavnog) govora postoji još sudski govor (*gênos dikanikôn/genus iudiciale*) i pohvala ili pokuda (*gênos epideiktikôn/genus demonstrativum*).¹⁷ U skladu s tom podjelom deliberacija do danas ostaje značajka djelatnosti parlamenta, za razliku od izvršne vlasti koju ima vlada: »Taj pojam upućuje na klasično lučenje izrazâ *agere* i *deliberare*. Vlada *agira*, dok parlament *deliberira*. »Deliberare«

¹⁵ *Duden* 2011, str. 403.

¹⁶ *Höffe* 2005, str. 100 i dalje.

¹⁷ »Pojam potječe iz antičke retorike, koja simbuleutički ili deliberativni govor ističe kao autentičan politički oblik razgovaranja.« *Ottmann* 2012, str. 115.

znači »promišljati« ili »savjetovati se s drugima.«¹⁸ U Aristotelovoj *Politici* u tom se smislu rabe riječi koje upućuju na vijećanje, »savjetovanje s drugima« i zajedničko razmišljanje građana u skupštini.

Na engleskom jezičnom području, kamo je izraz »deliberacija« dospio preko starofrancuskoga, ta se riječ osim u političkom rabi uglavnom u pravnom kontekstu. U prvom redu označava pravni postupak vijećanja i temeljitog odmjeravanja razlogâ koji prethodi glasovanju i donošenju presude. Glasoviti film redatelja Sidneya Lumeta *12 Angry Men* (12 gnjevnih ljudi) iz 1957. s Henryjem Fondom u glavnoj ulozi, koji je 1997. doživio televizijsku preradbu, izvrstan je primjer učinka deliberacije u sudnici. Film prikazuje kako jednomu porotniku polazi za rukom pomoću vrsne deliberacije preokrenuti mišljenje preostalih jedanaestero i postići da djekak optužen za ubojstvo vlastita oca bude oslobođen.

Na tragu slojevite povijesti riječi deliberacija u suvremenim se raspravama razvijaju različite definicije pojma deliberativne demokracije. Usporedbom triju istaknutih teoretskih pristupa pokušati ćemo izdvojiti one njegove temeljne odrednice koje su im zajedničke. Prvo ćemo prikazati definiciju Rawlsova idejnoga sljedbenika Joshue Cohena. Zatim ćemo, kao protutežu, ocrtati kako Jürgen Habermas shvaća deliberativnu demokraciju. A na kraju dolazi poimanje Amy Gutmann i Daniela Thompsona, u kojemu se daje razabrati neka vrst kombinacije tih suprotstavljenih nazora.

Polazeći od Rawlsovih pojmova *overlapping consensus* (preklapajući konsenzus) i *reasonable principle* (razborito načelo), Joshua Cohen u svojoj raspravi *Deliberation and Democratic Legitimacy* (Deliberacija i demokratska legitimacija) konstruira koncept demokracije što počiva na pretpostavci »društva koje upravlja svojim poslovima pomoću javne deliberacije svojih članova«¹⁹. Naglasak

¹⁸ Ottmann 2012, str. 115.

¹⁹ »An association whose affairs are governed by the public deliberation of its members.« Cohen 1989, str. 17.

je na zakonodavnom postupku u kojemu su građani dužni međusobno obrazložiti i opravdati svoje prijedloge u okviru ustanova predviđenih za deliberaciju. U prvom dijelu rasprave Cohen je ogolio sljedeće temeljne značajke deliberativne demokracije. Najprije društvo mora biti otvoreno i neovisno. Građani oblikuju ustanove tako da je deliberacija odlučan činitelj prigodom njihova stvaranja. Zajednica teži poštivanju pluralizma vrijednosti i ciljeva. Građani smatraju deliberativni postupak izvorom legitimacije koji jamči preglednost i razumljivost zakonâ. Svaki član zajednice priznaje i poštuje deliberativnu sposobnost ostalih njezinih članova. Takve pretpostavke »idealne deliberacije« produbljuje Cohen u eseju *Democracy and Liberty* (1998) konceptom »razboritoga pluralizma« (reasonable pluralism), u kojemu se prihvaćaju različiti, pa i nespojivi svjetonazori, a njihovi nositelji mogu živjeti zajedno pod svim prihvatljivim uvjetima. Premda deliberacija teži općem, racionalno motiviranom konsenzusu, još uvijek preostaje mogućnost većinske odluke ako on izostane.

Jürgen Habermas razvija model deliberativne demokracije na tragu svoje teorije diskursa i filozofije komunikativnoga djelovanja. Polazište mu je pritom načelo diskursa, koje sferu demokracije i s njom isprepletenu sferu prava želi vezati uza suglasnost svih sudionika. Zadaća je deliberativne politike da odmjera vanjem argumenata, skupnim vijećanjem i sporazumijevanjem o javnim poslovima poveže legalnost s legitimnošću. Temeljna pretpostavka idealnoga deliberativnog postupka jest argumentativni oblik razmjene informacija i obrazloženja koji svima omogućuje javno i ravnopravno sudjelovanje u vijećanju. U knjizi *Faktizität und Geltung* (Činjeničnost i važenje), u kojoj je načelno razvio model deliberativne demokracije, Habermas ovako definira načelo diskursa: »Valjani su točno oni oblici djelovanja o kojima se svi kojih se neko djelovanje tiče mogu suglasiti kao sudionici racionalnoga diskursa.«²⁰ S time je povezan zahtjev za

²⁰ Habermas 1992, 138. Opširnije o Habermasovoj teoriji deliberativne demokracije v. Ottmann 2012, str. 113 i dalje, i Schmidt 2010, str. 242 i dalje.

izostankom svakoga oblika prisile prilikom vijećanja, zatim »nenasilna prisila« boljeg argumenta i naposljetku pretpostavka da je vijećanje neograničeno, te da se u svako doba može nastaviti. Taj koncept implicira dakako odgovarajuću usklađenost deliberacije s donošenjem odluke.

Definicija deliberativne demokracije što su je Amy Gutmann i Dennis Thompson dali u svojoj knjizi *Why Deliberative Democracy?* (Zašto deliberativna demokracija?) pokušava svesti osnovne elemente dvaju navedenih modela na četiri glavne točke. Načelo *reciprocnosti* kazuje da razlozi moraju biti prihvatljivi svim slobodnim i jednakim osobama koje teže za pravednom suradnjom. Prema maksimi *pristupačnosti* razloge treba iznositi javno i oni trebaju biti razumljivi ciljnoj publici. Proces deliberacije treba imati *obvezatan karakter u pogledu na odlučivanje*, tj. postupak iznošenja razlogâ treba uroditi odlukama ili zakonima koji će vrijediti neko vrijeme. Sudiionicima mora biti *otvorena* mogućnost da promijene mišljenje te da nastave dijalog o svojim prijašnjim odlukama i zakonima. »Kada se povežu te četiri značajke, deliberativna se demokracija može opisati kao oblik vladavine u kojemu slobodni i jednaki građani (i njihovi zastupnici) obrazlažu svoje odluke tako što međusobno iznose općenito prihvatljive i pristupačne razloge s namjerom da donesu odluke koje su obvezatne za sve u sadašnjosti, ali ujedno otvorene za izazove budućnosti.«²¹

Sažeto se iz definicija deliberativne demokracije mogu izlučiti sljedeća pojmovna određenja koja će biti važna za razmatranje Aristotelovih izjava o deliberaciji. Deliberacija je javna djelatnost slobodnih i jednakih građana u otvorenoj i neovisnoj političkoj zajednici koja slobodnim vijećanjem i javnom diskurzivnom utakmicom različitih stavova i obrazloženja postiže suglasnost višega reda o poslovima važnima za sve. Deliberativna demokracija nije samo oblik vladavine nego je također samosvojan način života i mišljenja građana koji osjećaju obvezu zauzimati se za opće dobro

²¹ Gutmann/Thompson 2004, str. 7.

i javno opravdavati svoje prijedloge. U javnoj deliberaciji građana razvija se njihova politička kompetencija i etos političke kulture, što razvija smisao za zajednicu, produbljuje građansko prijateljstvo i jača osjećaj za pravednost. Deliberacija potiče javno sudioništvo građana u zajednici, jača stabilnost i učvršćuje legitimnost vlasti.

3. Deliberacija između pohvale i kritike

Utvdili smo da se izvorišta političke deliberacije nalaze u staroj Grčkoj. Kao što su Heleni dali ime politici, tako su razvili i poseban oblik deliberativne politike u čijem je središtu razgovor, zajedničko razmišljanje, odmjeravanje i razmatranje argumenata koji se iznose prije nego što se donesu odluke o javnim poslovima. U znamenitom Periklovu »Epitafu«, koji se smatra svojevrsnim »vrhuncem grčkoga političkog mišljenja prije klasične političke filozofije«,²² Tukidid je deliberaciju odnosno savjetovanje i promišljanje proglasio preduvjetom svakoga mudrog postupka, a osobito državnčkih poslova. »Jednako brižljivo posvećujemo se i domu i državi, pa iako je svaki od nas zaokupljen vlastitim radom, ipak u životu države zdravo sudi. Samo se kod nas netko tko u tome ne sudjeluje ne zove besposlenim, nego beskorisnim; i samo mi sâmi odlučujemo o državnim poslovima ili ih pak dobro promišljamo, jer po našem sudu ne škode riječi djelima, naprotiv: šteta nastaje kada izostane pouka riječju prije nego što se poduzme nužno djelo.«²³ Tukidid hvali posebnu ulogu zajedničkoga razmišljanja i razmjene riječi u politici, dakle deliberaciju, koja je usko povezana s odlučnošću i odlukom. Ideal demokracije koji se uzdiže i hvali sve do danas temelji se na neposrednoj svezi između zajedničkoga govora i zajedničkoga djelovanja.

Za razliku od Tukidida, koji hvali ideal skupnoga vijećanja, neki su filozofi u tom pogledu suzdržljivi ili čak kritični. Tako je

²² Ottmann 2001, str. 135.

²³ Tukidid 2, 40; 1996, str. 164.

npr. utemeljitelj kiničke škole Antisten uzeo na zub demokratske skupove. Njegovo poznato ismijavanje demokratskoga glasovanja u Ateni jasno pokazuje da postupak u pučkoj skupštini ne bi uvijek urodio najboljim odlukama. Čuvena anegdota o njegovu besmislenom savjetu Atenjanima da magarce proglase konjima često je znala poslužiti da se demokraciji zada ciničan udarac. Ali iz tog fragmenta Diogena Laertija ne može se posve jasno razabrati je li Antistenova kritika uperena samo protiv glasovanja, dok se on možda zauzima za više deliberacije. Jer puko glasovanje nipošto nije bit demokracije. »Savjetovao je Atenjanima da glasovanjem magarce proglase konjima, a kad su oni to odbili kao besmisleno, rekao je: ›Ta kod vas može netko postati i vojskovođa, a da ništa nije naučio, samo dizanjem ruku.«²⁴ Posrijedi je *aporija*. Puka demokratska procedura i većinsko odlučivanje ne vode uvijek dobrom rezultatu. No može li politička deliberacija iznijeti na vidjelo što je nešto uistinu, što su kompetencije dobroga vojskovođe i tko ih posjeduje? Kinik međutim ostaje pri svojoj satiričnoj invektivni i utvrđenom paradoksu te ga nije briga za primjereno rješenje *aporije*.

Platon je bio podjednako nepovjerljiv prema vladavini puka i prema govorničkom umijeću. Na tragu Antistenove poredbe on se u dijalogu *Fedar* narugao demokratskoj deliberaciji te se također poslužio aluzijom na konje i magarce. Pitanje što ga Sokrat upućuje svojem sugovorniku sadrži strog prigovor »mnijenju puka« i njegovoj deliberativnoj rasudnoj snazi: »Kada se dakle vješt govornik koji ne zna što je dobro, a što je zlo, obrati isto takvoj državi te je pokuša obratiti – ne hvaleći magarca kao konja, nego neko zlo kao dobro – i kad upozna mnijenje puka, te ga još nagovori da čini zlo umjesto dobra, što misliš, kakav će plod tada govorničko umijeće ubrati iz onoga što je posijalo?«²⁵ *Fedar*

²⁴ *Laertije* 1955, VI, 8, sv. 1, str. 298.

²⁵ *Platon* ⁵2005, 260 c, sv. 5, str. 123 i dalje.

u odgovoru potvrđuje da od deliberacije i skupnoga vijećanja ne treba očekivati »nikakav osobit plod«. To je kritika koja se u Platonu ponavlja na mnogim mjestima i njegovo viđenje demokracije mjestimice izobličuje u neku vrstu »karikature«²⁶.

4. Deliberativni pluriperspektivizam

Za razliku od dvojice svojih spomenutih prethodnika Aristotel je *optimističnije* prosuđivao demokratsko vijećanje. On je razgovaranje i odlučivanje promatrao *pluriperspektivno*, sa suprotnih gledišta, te je Platonovu aporiju protumačio na nadasve zanimljiv način. Tako je umijeće deliberacije doista uzdigao do najviše argumentacijske razine. Ključna obrazloženja iznio je u 3. knjizi *Politike*. Jedanaesto poglavlje 3. knjige *Politike* u dosadašnjoj je filozofskoj literaturi jedno od najpoznatijih i ujedno najtajnovitijih mjesta o deliberaciji. Ono usto svjedoči o Aristotelovoj sklonosti originalnome metodičkom *pluriperspektivizmu*,²⁷ koji on zorno prikazuje pomoću više aporija.

Aristotelovi interpreti nazivaju to mjesto katkada *teorijom zbroja* i pod tim imenom o njemu raspravljaju. Na početku te interpretacijske crte stoji Egon Braun sa svojim ogleđom »Die Summierungstheorie des Aristoteles« (Aristotelova teorija zbroja) iz 1959. i kasnijim djelom *Das Dritte Buch der Aristotelischen Politik* (Treća knjiga Aristotelove Politike) iz 1965. Na ta se djela dalje nadovezao Eckart Schütrumpf. Taj Aristotelov teorijski pristup može se promatrati kao znakovito distanciranje od Platonove sklonosti vladavini stručnjaka ili filozofa: »Tu teoriju valja razumjeti kao odmak od Platona i njegova ekspertokratskog poimanja politike. Politički sud mnoštva prema Aristotelovu je mišljenju »bolji ili pak nije ništa lošiji od suda stručnjakâ (III, 11, 1282a17).

²⁶ V. o tome *Ottmann* 2001, str. 59: »Djelomice se konstrukt (kao primjerice u slučaju demokracije) zaoštava do te mjere da može biti riječi samo o karikaturi.«

²⁷ O »pluriperspektivizmu« v. *Barišić* 2010a, str. 55 i dalje.

Pojedinac je doduše inferioran spram stručnjaka; a ni mnoštvo ne smije biti suviše »ropsko«. Ali kada se okupe mnogi, nastaje spoj ili zbroj valjanosti i uvida koji nadmašuje valjanost i uvid pojedinca.«²⁸ Prema toj teoriji zbroja zajedničkom deliberacijom i djelovanjem zbrajaju se dakle uvidi i kreposti pojedinačnih sudionika te u smislu latinskoga izraza *summare* dosežu vrhunac, što vodi boljim odlukama.

Čini mi se međutim da je uvjerljivije tumačenje onih autora koji misle kako izraz »zbroj« nije posve prikladan ili da je čak »u neku ruku pogrešan«²⁹. Jeremy Waldron doveo je značenje Aristotelova nauka o mudrosti mnoštva u izrazitu svezu sa suvremenim raspravama o demokraciji.³⁰ Jer deliberacija nije puko zbrajanje ili kvantitativno povezivanje znanja odnosno kreposti. U postupku deliberacije skupina ljudi stječe novu kvalitetu, ona postaje cjelina i zajednica. Kada se građani okupe da bi vijećali ili zajednički promišljali argumente, tada dosežu viši spoznajni i ćudoredni stupanj nego stručnjaci i časni pojedinci, takozvana elita, neovisno o mudrosti, valjanosti i savršenosti svakoga od njih.

Svojom argumentacijom u 11. poglavlju pokušava Aristotel povezati dva proturječna zahtjeva. Prvi polazi od svrhe savršene zajednice, koja se postiže vladavinom njezinih moralno najboljih članova. Drugi je povezan s tim što postojanje svake zajednice ovisi o interesu i brizi njezinih građana. A građani će biti uistinu zainteresirani za svoju zajednicu samo ako sudjeluju u upravljanju njome i snose odgovornost za to svoje sudjelovanje. Kao prikladno rješenje toga proturječja Aristotel navodi pretpostavku zajedničkoga uma i zajedničke kreposti, koji su u biti nadređeni najsavršenijim pojedincima. Dalmatinska pučka uzrečica ironično progovara o važnosti i snazi deliberativne sinergije i »pluralnosti«:

²⁸ Ottmann 2001, str. 194.

²⁹ »To call Aristotle's argument a »summation« argument is thus a misnomer.« Keyt 1991a, str. 271.

³⁰ Waldron 1995, str. 563 i dalje.

»Čovjek i magarac znaju više nego čovjek sam.« Zajedničko deliberriranje i djelovanje dat će više pameti, bez obzira na vrijednost pojedinačnih pripadnika mnoštva.

U tom kontekstu prvo udara u oči da se Aristotel ne poziva na »slobodu« i »jednakost«, dakle na dva uobičajena zahtjeva mnoštva kada traži udjel u vlasti, što je bilo uobičajeno od Solonova doba. Njegova argumentacija počiva na ideji da deliberacija omogućuje razmatranje i odmjeravanje predmeta rasprave s različitih stajališta, dakle *pluri-perspektivistički*. Kada građani zajednički razmišljaju i razmjenjuju iskustva, tada se međusobno upotpunjuju i usavršavaju. Kvaliteta njihove zajednice raste jer se množi njezina mudrost i valjanost. Pritom se pripadnici puka ne promatraju kao pojedinci koji su manje vrijedni u usporedbi s nekolicinom najboljih, nego u svojoj ukupnosti kao kolektiv. S tog stajališta *pluriperspektivnosti* pučko je mnoštvo superiorno malobrojnim, neovisno o tome koliko su potonji časniji, mudri i valjaniji. Pučka većina okupljena u pluralističkom deliberriranju može čak i najteža i najzamršenija pitanja promotriti obuhvatnije i s najrazličitijih strana, te stoga može doći do boljih i raznolikijih uvida i odluka nego što bi to pojedinac ikada mogao. A u polisu je zapravo uvijek posrijedi zajednički interes, koji svagda zastupa većina i do kojega se može doći samo zahvaljujući raznolikosti perspektiva i interesa.

Svojim razmišljanjima o pluralističkoj mudrosti i rasudnoj snazi mnoštva Aristotel ne samo što se udaljio od svojih velikih prethodnika poput Sokrata i Platona nego je razvio politički realizam koji se suprotstavlja jednostranom elitizmu. Taj elitizam, koji se u povijesti javlja uvijek iznova i u različitim oblicima, zacijelo je u dvama proteklim stoljećima dosegnuo vrhunac sumnje u racionalnu rasudnu snagu gomile. Od filozofskih pisaca možemo u tom kontekstu navesti Gustavea Le Bona, Friedricha Nietzschea i Joséa Ortega y Gasseta, koji su se bavili iracionalnošću mnoštva, a napose mase. Aristotel se svojim pozitivnim prosudbama skrupulozno uma i djelovanja puka suprotstavlja toj struji. Zajedničkim

djelovanjem mnoštvo može zadobiti uravnoteženu raznolikost perspektiva i time donijeti bolje odluke negoli odabrani pojedinci ili časna nekolicina. Zato možemo reći kako je Aristotel svojim argumentima utro put konceptu mješovitoga ustava, a time je također proširio prostor i izgleda za djelovanje svakoga člana zajednice – kako za običan puk tako i za najbolje pojedince.

Međutim, Aristotel pritom nije zatvarao oči pred negativnim stranama ponašanja gomile. On naime ukazuje na to kako mnoštvo rado dopušta demagozima da ga zavedu, a također je sklono iracionalnosti kada je odviše ropskoga duha i ne razmišlja samostalno. Aristotel ima na umu upozorenja što ih iznosi Solon, koji je slikovito opisao kako se okupljeno mnoštvo može pretvoriti u masu koja izmiče kontroli ili u nisku svjetinu. Prema poznatome svjedočanstvu Diogena Laertija Solon je ovako izrazio suprotnost između pameti pojedinca i sklonosti mase da bude zavedena: »Svaki je od vas lukav kao lisica kad je posrijedi njegova vlastita korist. A kad je u pitanju cjelina, napušta vas sav razbor. Samo jezik cijenite, kićeni govor; dok se na djela nitko ne obazire.«³¹ Aristotelovo razmišljanje nije tako jednoznačno kao to Solonovo moralno upozorenje; ono se kreće u oba smjera. Okupljeno mnoštvo možda će dopustiti da ga zavedu loši ljudi i postupati neslobodno, ali isto tako može dopustiti da ga prosvjetle vrsni ljudi, te će uz pomoć pluriperspektivističkoga vijećanja doći do boljih odluka.

5. Tri aporije o deliberaciji

Argumentacija za i protiv deliberacije u 11. poglavlju dio je šire tematske cjeline koja se proteže od početka 10. do kraja 13. poglavlja *Politike*. U tom tematskom bloku razmatraju se različiti nositelji vlasti u zajednici: *pojedinaac*, *nekolicina*, *mnogi*. Pritom se Aristotel ne

³¹ Laertije 1955, I, 52, sv. I, str. 28.

ograničava samo na kvantitativni princip razlikovanja. Polazeći od načela pravednosti, on ispituje kako se pojedini nositelji vlasti odnose prema općem dobru zajednice. U 10. poglavlju upozorava na *poteškoće* što proizlaze iz različitih mogućih odgovora na temeljnu aporiju ili dvoumlje: *Tko treba vladati u polisu?* »Postoji dvoumlje i oko toga što treba biti vrhovništvo u državi; naime: ili mnoštvo ili bogataši ili čestiti muževi ili jedan najbolji od sviju ili samosilnik. Čini se da svaka od tih stvari sadržava teškoću.«³² Zatim navodi kako se svaka od tih opcija odnosi prema načelu pravednosti – u kojem pogledu proturječi pravdi, a u kojem je u skladu s njom. Dakle, jednoznačna odgovora nema. To je uzoran primjer teškoga pitanja bez jednostavnog rješenja koje Aristotel, prema uvriježenoj praksi od Platona nadalje, naziva *aporijom*.

Uočljivo je kako se tematska cjelina o nositeljima vlasti naslanja na više zasebnih aporija. Pojedinačne se aporije odnose na prvu, temeljnu aporiju. Od svojih je filozofskih prethodnika Aristotel preuzeo naviku da se prilikom iznošenja teških problema posluži *aporijom* kao svojevrsnim metodološkim trikom. Višeznačan grčki izraz *ἀ-πορία* rabi se u književnom kontekstu u smislu »bespuća« ili »bezizlaznosti«. To je mjesto gdje put završava, odakle nijedna staza ni prolaz ne vodi dalje. U filozofskoj uporabi upućuje na nerješivo pitanje koje dovodi do nedoumice, zbunjenosti i neprilike. Budući da se u nedoumici javljaju dvojbe i sumnje, u latinskome se izraz aporija prevodi kao *dubitatio* i *quaestio*. One koji dovode u pitanje nedvojbeno spoznaju stvari, pa zato »povazdan provjeravaju, a nikad ne nalaze« – dakle skeptike – u tom kontekstu Aulo Gelije i Diogen Laertije poslije nazivaju *Ἀπορητικοί*³³.

Cilj sokratovskoga umijeća pitanja, koje je Platon demonstrirao osobito u svojim takozvanim *aporetskim* dijalozima, bio je upravo da sugovornika dovede u stanje aporije, odakle više nema

³² *Aristotel* 1992, 1281 a 10–14, str. 86.

³³ Usp. *Ritter* (ur.) 1971, str. 447 i dalje.

logički opravdana izlaza – ποιεῖν ἀπορεῖν. Uzoran je primjer za to među ostalim razmatranje razboritosti u čuvenom aporetičkom dijalogu *Harmid*. Nakon što je Sokrat oštroumnim pitanjima svojega sugovornika Kritiju namamio u logičku stupicu, pa je potonji ustvrdio da je razboritost »spoznaja spoznaje, a time i neznanja«, zapleo se Kritija u »nedoumicu« (aporiju) te se »postidio pred nazočnima« i »samo je gledao kako da prikrije svoju nelagodu«. ³⁴

U *Gozbi* je Platon etimologiji riječi *aporija* dao mitološku pozadinu. *Aporija* je pojam suprotan pojmu *Πόρος*, u smislu »puta«, »izlaza«, ali i »obilja«. Stoga je Platon dovodi u svezu s biti filozofije kao stalne težnje za obiljem i pravom putu k mudrosti, ljepoti, istini i dobru. ³⁵ Aporija se uspoređuje s izostankom obilja te se prikazuje kao utjelovljenje oskudice i siromaštva, *Penia*. Za vrijeme proslave Afroditina rođendana začeli *Penia* i *Poros* dijete *Erosa*. Iz filozofske aporije kao plodne oskudice i težnje razvija se dakle prava potraga za pravilnim razumijevanjem i obiljem spoznaje, baš kao što *Penia* u povoljnom trenutku rađa svojega sina *Erosa*. Zato se Sokrat služi primaljskim umijećem, *majentikom*, kako bi pomoću aporije izveo svoje sugovornike na pravi put potrage za istinom.

Za razliku od Platonove uporabe aporije koja više naglašava subjektivnu stranu nedoumice i neprilike u koju dospijeva sugovornik u dijalogu, Aristotel je aporijama izražavao faktične poteškoće što se javljaju u proturječnim problemima. Aporija proizlazi iz jednakosti suprotstavljenih argumenata iz kojih se svjesno izvodi dijalektički zaključak suprotan prvobitnoj tvrdnji. Pritom se Aristotel ne koristi aporijom ni u sofističkom smislu nerješiva problema koji nadilazi granice uma. Naprotiv, aporija mu služi kao konstruktivan dio složene metode pronalaženja odgovora i rješavanja zamršenih i zakučastih pitanja. Pojednostavljeno se njegova *aporetska metoda* može opisati kao brižljivo

³⁴ Platon ⁵2005, 169 b–d, sv. 1, str. 329 i dalje.

³⁵ Platon ⁵2005, 203 a ff.; sv. III, str. 317 i dalje.

odmjeravanje oprečnih shvaćanja u četiri stupnja: 1. postavljanje poteškoće, *aporia*; 2. ispitivanje i iznošenje problema, *diaporein*; 3. otklanjanje poteškoće, *hysis*; 4. pravo rješenje problema, *euporia*.³⁶ Aporije konstruirane tom metodologijom, dakle one koje izoštravaju postavljene probleme i pripremaju nas za rješenja, Aristotel obično smješta na početak svojih razmatranja. Najpoznatije takvo mjesto zacijelo je 3. beta-knjiga, takozvana *Knjiga aporija u Metafizici*, koja sadrži sustavnu obradbu 15 temeljnih aporija *prve filozofije*.

Prema utvrđenoj shemi Aristotel u 11. poglavlju svoje *Politike* konstruira tri *aporije* o odlučujućoj vlasti u zajednici. Svaka se aporija odnosi na oprečna shvaćanja. 1. Je li bolje prepustiti upravljanje mnogima ili nekolicini najboljih?³⁷ 2. Kako se mnogima može dopustiti da sudjeluju u vladavini kad obični građani ne posjeduju dostatne etičke i dijanoetičke kreposti, pa su skloni zabludi i nepravdi?³⁸ 3. Kad obični građani biraju i nadziru magistrate, tada ta najviša politička djelatnost ne zahtijeva nikakvu primjerenu kvalifikaciju, dok je za niže položaje u upravnoj vlasti potrebna viša kompetencija.³⁹ Sve tri aporije sustavno su povezane i slijede jedna za drugom. Mogu se promatrati kao izvedene konkretizacije složene temeljne aporije o nositeljima vrhovne vlasti u polisu iz prethodnoga poglavlja. Objašnjavajući aporije postavljanjem pitanjâ, Aristotel postupa *disjunktivno*. Aporije ispituju koje bi rješenje problema bilo prikladnije.

No kad se te tri pojedinačne aporije pobliže promotre, udara u oči nešto neobično. U njima se ne razmatra svih pet oblika vladavine koji se spominju u temeljnoj aporiji. Aristotel začudo reducira razmatranje samo na dva oprečna oblika vladavine, na vladavinu najboljih i onu mnogih. Zato Olof Gigon naziva taj argumentativni *kompleks* o deliberaciji »najčudnovatijim« u cijelom

³⁶ Usp. Höffe (ur.) 2005, str. 67.

³⁷ *Aristotel* 1992, 1281 a 40-42, str. 87.

³⁸ *Aristotel* 1992, 1281 b 25-27, str. 88.

³⁹ *Aristotel* 1992, 1282 a 23-28, str. 89.

djelu.⁴⁰ Ostale se opcije izostavljaju. A onda, posve neočekivano s obzirom na mogućnosti izbora navedene u temeljnoj aporiji i u suprotnosti sa svojim uobičajenim zagovaranjem vladavine časne nekolicine razboritih i kreposnih, Aristotel daje prednost vladavini pučkoga mnoštva, vlasti mnogih i slobodnih, demokraciji ili *politeia*.

Valja pritom izričito napomenuti kako u temeljnoj aporiji nije navedeno uobičajenih šest, nego samo pet oblika vladavine. U tom se kontekstu ne spominje razlika između *politeia* i demokracije, koja se na drugim mjestima navodi. To se ne može objasniti kao slučajan previd ili puka štednja riječi. Naprotiv, po našem je sudu to povezano s Aristotelovom argumentacijom u prilog mudrosti mnoštva. Vladavina utemeljena na deliberaciji gomile polazi od pretpostavke da se ona ćudoredno poboljšava i dijanoeitički prosvjećuje. Ako mnoštvo ima dobro uređenje i može nesmetano razvijati svoje deliberativne potencijale, ono dakako doseže viši stupanj slobode, a time ujedno bolju i razboritiju vladavinu. Aristotel je svoje razmatranje aporijâ ilustrirao nekolicinom dojmljivih poredaba, koje sve na neki način pretežu u korist mnoštva.

6. Četiri parabole o deliberativnoj snazi mnoštva

Jedanaesto poglavlje započinje razmatranjem spomenute prve aporije – može li vladavina mnoštva biti bolja nego vladavina malobrojnih »aristoi«: »Da pak vrhovna vlast radije bude u mnoštva negoli u najboljih ali malobrojnih, činilo bi se prihvatljivim pa iako tu ima dvojbe, ima gotovo i istine.«⁴¹ Hipoteza u korist vladavine mnoštva može biti istinita pod jednim temeljnim uvjetom. Mnoštvo je bolje samo onda kada se okupi i zajednički deliberira: »Jer mnogi, od kojih svaki i nije valjan muž, ipak mogu zajedno

⁴⁰ *Aristotel*¹⁰2006, str. 308.

⁴¹ *Aristotel* 1992, 1281 a 40–42, str. 87.

biti bolji od onih, uzeti ne pojedinačno nego skupno.«⁴² Dobro uređeno okupljanje mnoštva može dakle pozitivno utjecati na loše pojedince i okrenuti odluke nabolje. Mnoštvo ne mora uvijek biti zlo i iracionalno, kao što to pretpostavljaju mnogi autori koji masi pripisuju negativno djelovanje.

Kako Aristotel obrazlaže tu svoju tvrdnju o deliberativnoj snazi mnoštva, začudnu s obzirom na njegove prethodnike i na prvi pogled paradoksalnu? On se služi četirima dojmivim parabolama, koje su u literaturi o toj temi izazvale veliku pozornost. Deliberativnu sinergiju zorno prikazuje poredbama o zajedničkoj gozbi, o skupu koji prosuđuje umjetnička djela i srasta u organsku cjelinu, o šarolikoj ljepoti koju utjelovljuje umjetničko stvaralaštvo i naposljetku poredbom o mješovitoj hrani. Aristotel se često služi parabolama kako bi pojasnio neke upitne sadržaje i aporije. Analognim prijenosom već poznatoga na još nepoznato pokušava proširiti i utvrditi spoznaju.

6.1. Parabola o zajedničkoj gozbi

Aristotel se najprije poziva na čuvenu metaforu o zajedničkoj gozbi. U takvom okviru može neki skup bolje rasuđivati i djelovati, slično kao što objed sastavljen od različitih prinosa može biti bolji od onoga koji je pripremio jedan čovjek: »Kao što su objedi kojima pridonesu mnogi bolji od onih koje priređuje pojedinac.«⁴³ Tu se Aristotel dakle služi toposom koji je tadašnjim čitateljima i slušateljima bio veoma blizak. Jer stari su Grci priređivali zajedničke gozbe i susrete kao izraz krajnje radosti i sreće. Osobito su cijenjene bile javne gozbe u čast bogova. Jedan poznati Heziodov savjet svjedoči o tomu ovako: »Ne napuštaj veselicu koju mnogi zajedno / Priređuju; draž je veća, a trud pak manji.«⁴⁴ Javne gozbe

⁴² *Aristotel* 1992, 1281 a 42–b 3, str. 87.

⁴³ *Aristotel* 1992, 1281 b 2–3, str. 87.

⁴⁴ *Hesiod* 2007, stihovi 723–4, str. 55.

s raznolikim doprinosima brojnih sudionika bile su s jedne strane raskošnije, dok s druge od pojedinca nisu iziskivale suviše truda.

Kada se ta poredba dovede u svezu s kritikom demokracije u Platona, uočava se sljedeće. Aristotel očito više ne dijeli ironičan ton svojega učitelja s obzirom na »šarenilo« vladavine mnoštva. Jer Platon je bio veoma oštar u svojemu ciničnom karikiranju demokracije. Uređenje u kojemu se »okuplja mnogo ljudi« i »u koje su upleteni svakojaki običaji« opisuje »kao šareno ruho u koje je utkano veoma mnogo cvjetova«. On se ruga tom uređenju gomile, koje će »najljepšim« proglasiti samo ljudi »koji na šarenilo gledaju kao žene i djeca«. ⁴⁵ Nasuprot tomu, Aristotel je posve ozbiljan kada govori o ljepoti zajedništva. Raznolikost i šarenilo mogu u određenim okolnostima zbilja biti dobri i lijepi, a ne uvijek samo smiješni. U razračunavanju s Platonovom političkom filozofijom u 2. knjizi *Politike* Aristotel je stavio u prvi plan svoje temeljno uvjerenje da politička zajednica nikada nije strogo jedinstvo, nego da je po svojoj naravi uvijek množina, pluralnost.

6.2. Parabola o prosudbi umjetničkih djela

Veliku pozornost pobuđuje i druga poredba, ona o zajedničkoj prosudbi umjetničkih djela. Ona se zasniva na raširenom grčkom običaju javnoga umjetničkog nadmetanja u više muzičkih disciplina. Čini se da je upravo ta situacija najsličnija onoj koja se uspostavlja za vrijeme političke deliberacije na nekom skupu. Iznose se različita mišljenja i argumenti, a na kraju odluku ne donosi odbor stručnjaka, nego svi okupljeni. Kao što je u politici presudna razboritost mnoštva, tako je u umjetnosti presudan njihov ukus; okupljeno mnoštvo sudi bolje od pojedinca. Njegova je prednost pluralizam perspektiva, svatko pridonosi vlastitom krepošću i uvidom: »Budući da ih je naime mnogo, svatko ima dio kreposti i razboritosti, i kad se sastanu, mnoštvo biva poput

⁴⁵ Platon ⁵2005, 557 c, sv. 4., str. 681.

jednog čovjeka, mnogonožna i mnogoruka i koji ima mnoga osjetila, te isto tako i što se tiče značaja i razumijeća.«⁴⁶ Skupno političko vijećanje nije dakle puki zbroj pojedinačnih čudorednih ili intelektualnih doprinosa. Iz različitosti perspektiva deliberacija rađa novi duh zajednice. Okupljeni mnogi postaju samostalna organska, čudoredna i umna cjelina.

Političko vijećanje uspoređuje Aristotel s javnim vrednovanjem umjetnosti. Mnogi ljudi okupljeni na jednome mjestu dosežu u svojem pluriperspektivističkom razmatranju višu kompetenciju nego najbolji znalci: »Stoga i prosuđuju bolje mnogi i glazbena djela i ona pjesnička; jer jedni [prosude] jedan, drugi drugi dio, a svi sve.«⁴⁷ Donošenju političkih odluka i procjeni umjetničkih djela zajedničko je to što se obje djelatnosti upravljaju prema različitim shvaćanjima i ukusima. Stoga je mnoštvo po sebi u prednosti pred pojedincem. Ali samo pod pretpostavkom da se to mnoštvo okupi u cjelinu, da postupa kao *kolektivni čovjek* s mnogo nogu, ruku i osjetila, a također s mnogim krepostima i sa zajedničkim razumom.

Svojom argumentacijom u prilog nadmoći kolektivnoga praktičnog uma i čudoredne valjanosti mnoštva Aristotel se otvoreno suprotstavlja sokratovskom i platonovskom elitizmu. Poznato je da je Sokrat katkada omalovažavao i ismijavao gomilu. Tako je prema svjedočanstvu Diogena Laertija okupljenu svjetinu usporedio s beznačajnom hrpom krivotvorena novca.⁴⁸ Platon mu je također stavio u usta čuvenu izreku kako filozofija nije za mnoštvo. Obrazloženje je glasilo da ona o dobrome i lijepome, kao i o političkim poslovima, može donijeti samo »smiješne« sudove: »I zar ti se čini da se razlikuješ od onoga tko misli da je mudrost uočiti

⁴⁶ *Aristotel* 1992, 1281 b 3–7, str. 87.

⁴⁷ *Aristotel* 1992, 1281 b 7–10, str. 87.

⁴⁸ »Za veliku gomilu priprosta puka rekao je da s njome stoji stvar slično kao kad se vrijednost jednoga jedinog novčića od četiri drahme smatra sitnom, a vrijednost hrpe takvih novčića naprotiv golemom.« *Laertije* 1955, II, 34, sv. I, str. 90.

sklonost i nesklonost šarolike, sa svih strana pritekla gomile, bilo u slikarstvu ili glazbi ili pak u građanskim prilikama? Jer jasno je da onaj tko opći s takvima iznoseći im pjesnička ili druga umjetnička djela ili poslove u službi države, te tako mnoštvo postavlja sebi za gospodara, sam sebe dovodi u položaj takozvane diomedске nužnosti, pa mora činiti sve što onima godi; ali jesi li ikad čuo da je tkogod među njima obrazložio zašto je nešto uistinu dobro i lijepo, a da nije ispaо sasvim smiješan?⁴⁹

Uočljiva je sličnost Platonove i Aristotelove poredbe. Obojica političko vijećanje mnoštva uspoređuju s procjenom umjetničkih djela. Ali s posve različitim rezultatom. Ono što Platon i na drugim mjestima odbacuje i prezire kao manje vrijedno, to Aristotel prihvaća kao uvjerljivo. Deliberativna snaga mnoštva u politici i umjetnosti znatna je i vrijedna priznanja.

Poredbom o prosudbi umjetničkih djela Aristotel se umiješao u višestoljetnu debatu. Javna procjena i vrednovanje muzičkoga stvaralaštva na različitim područjima, kao što su pjesništvo, glazba, ples, govorništvo ili slikarstvo, kakvo je bilo uobičajeno u starih Grka, doveo je u pitanje već učeni Skit Anahars, o čemu svjedoči Diogen Laertije. Taj Solonov suvremenik i prijatelj, prema nekim svjedočanstvima jedan od sedmorice mudraca, mnogo je proputovao i neko vrijeme boravio u Ateni te je »izrazio čuđenje zbog toga što se u Grka majstori umjetnosti međusobno nadmeću, dok su im suci pritom laici«. ⁵⁰ Na sličan je način Platon u *Zakonima* izričito odrekao mnoštvu sposobnost da sudi o umjetničkim tvorevinama, a po analogiji i o državnim poslovima. »Jer ipak je smiješno kad velika gomila vjeruje da može točno prosuditi što je u harmoniji i ritmu dobro uspjelo, a što nije, i kad to čine ljudi koji su izvježbani samo da pjevaju uz frulu i u taktu marširaju; a ne uzimaju u obzir da sude o nečemu što ne poznaju u

⁴⁹ Platon ⁵2005, 494 d, sv. 4, str. 497.

⁵⁰ Laertije 1955, I, 103, sv. I, str. 57.

tančine.«⁵¹ Platon je prosudbu umjetničkih djela povezao s trima pretpostavkama: s dobrim poznavanjem biti predmeta koji se prikazuje, s točnošću oponašanja i s dobrotom stvorena djela. Te sposobnosti iziskuju jamačno primjerenu naobrazbu. Tako je državničko umijeće usko povezano s određenim znanjem i zahtjevnim obrazovanjem.

Ali ono što je Anaharsu bilo čudno, a Platonovu Atenjaninu u *Zakonima* smiješno, to Aristotel promatra iz drugoga kuta. U umjetnosti nije važna smo virtuoznost i majstorska sposobnost nego također zadovoljstvo i užitak publike. Treba uzeti u obzir obje perspektive, i stručnu i javnu. Konačan sud o ljepoti umjetnosti najbolje neka daju oni kojima je ona namijenjena. Isto vrijedi za državničko umijeće: bolje je pouzdati se u rasudnu sposobnost mnoštva građana koje deliberira o zajedničkim poslovima, nego u onu najboljih pojedinaca. Gomila ne mora nužno imati sposobnosti stvaratelja ili znanje stručnoga istraživača, njoj za kritičku prosudbu dostaje kompetencija obrazovane osobe koja i bez stručnoga znanja može raspolagati kriterijima za pravilnu procjenu nekoga iskaza ili djela.

Tako je deliberativni argument unatoč svim rezervama i dvojabama na kraju prevagnuo. Mnoštvo prema Aristotelovu mišljenju daje bolji ili barem ne daje ništa lošiji sud od pojedinaca ili stručnjaka. Kao važnu pretpostavku za to Aristotel ističe slobodu. Mnoštvo mora suditi slobodno, a ne ropski: »Ali možda se sve to ne kazuje ispravno, dijelom i zbog prijašnjeg razloga, ukoliko naime mnoštvo ne bude odveć ropsko (jer će svaki pojedinac biti slabiji prosuditelj od vičnikâ.«⁵² Ne traži se stručna, nego opća sposobnost. Na nekim područjima, u koja se ubrajaju umjetnost i državničko umijeće, ljudi raspoložu primjerenim znanjem i bez stručne osposobljenosti. Oni sude bolje zato što je posrijedi opći ukus ili zajednički interes.

⁵¹ Platon ⁵2005, 670 b, sv. 8/1, str. 129.

⁵² Aristotel 1992, 1282 a 14–17, str. 89.

6.3. Parabola o umjetničkoj slici

Treća poredba također mnogo govori. Ona s jedne strane polazi od nadmoći vrsnih ljudi nad pojedinačnim pripadnicima mnoštva. S druge strane, cjelina na kraju opet ispada superiorna spram istaknutih pojedinaca. Analogija se odvija tako da se zamišlja probir najljepših sastavnih dijelova neke umjetničke slike koja može nadmašiti i najljepše pojedinačne predmete u zbilji. Slika može povezati ono što je rasuto kao pojedinačno: »Ali tako se razlikuju valjani muževi od svakog pojedinog iz mnoštva kako kažu da se razlikuju lijepi od nelijepih, i umjetnine od zbiljnosti, jer su u njima skupljene razbacane pojedinačnosti, dočim među izdvojinama može ovomu ljepše od naslikanoga biti oko, onomu pak neki drugi dio.«⁵³

Mnoštvo, kaže Aristotel, donosi bolje sudove nego pojedinac zato što je okupljeno na jednome mjestu bolje opremljeno za svaku zadaću: ono je *skup različitih kvaliteta*, slično kao što umjetnička djela spajaju rasute elemente u novo jedinstvo. Neka slika nije ograničena na neko zbiljsko tijelo, nego svaki dio tijela na njoj može biti naslikan prema drugom modelu. Aristotelova argumentacija polazi od Platonova shvaćanja da je zadaća umjetnosti (*techné*) ne samo oponašanje zbilje nego ujedno idealiziranje i upotpunjenje onoga što je priroda stvorila nesavršeno. Po tome umjetnost ima jednaku zadaću kao odgoj: »Naime, sve umijeće i sav odgoj teže upotpuniti nedostatke naravi«⁵⁴, ustvrđuje Aristotel na kraju 7. knjige *Politike*.

6.4. Parabola o hrani

Četvrta parabola koju Aristotel u tom kontekstu iznosi kako bi obrazložio prednosti deliberacije još je i danas izvorište burnih debata o privlačnosti pučke vladavine. Kada se prilikom vijećanja

⁵³ *Aristotel* 1992, 1281 b 9–15, str. 87.

⁵⁴ *Aristotel*, 1992, 1337 a 1, str. 251.

okupe intelektualni potencijali, množi se pamet političke zajednice. Težište je te parabole na mješavini različitih perspektiva koja ocrtava jasniji obzor: »Jer svi oni uzeti zajedno imaju dostatno razboritosti te, primiješani onim boljima, koriste državi, kao što i neprečišćena hrana pomiješana s čistom čini cijelu mješavinu korisnijom od ono malo [čiste]. Nu sâm za sebe svaki pojedini od tih nesavršen je u prosudbi.«⁵⁵

Ukusno jelo sastoji se dakle od prikladne mješavine različitih sastojaka, običnih i plemenitih, »biranih«. Tako je za dobro uređenje preporučljivo da se mudrost i valjanost pomiješa s običnošću. Mudraci sami za sebe ne bi državi bili tako korisni kao što jesu kad svoju mudrost dijele i dokazuju u zajedništvu s običnim građanima.

7. Deliberacija zahtijeva naobrazbu i ćudorednu osnovu

Polazeći od misaone tradicije svojih atenskih učitelja i poštujući njihove prigovore na račun mnoštva, Aristotel je pomno razvio bitnu metodu lučenja zajednica koje pomoću deliberacije mogu povećati svoju razboritost i etičku valjanost od onih koje se nisu uzdigle do tog stupnja kulture. U pogledu na potonje zajednice opravdao je oštre prigovore svojih prethodnika te ih je i sam kritizirao kao »barbarske«. Načelo gomilanja dobrih ćudorednih osobina i množenja kolektivnoga razuma ne može se primijeniti na *svaki oblik demokracije ni na sve narode*. Da bi se postigla zrela i slobodna snaga političkoga rasuđivanja, nužno je da politička zajednica nađi stanje barbarstva, ropstva ili čak *životinjstva*. Animalnost gomile i njezina sirovost poništavaju valjanost, a time je mimoilazi i sloboda. Gdje običan puk i široka masa ne dopuštaju da ih ćudoredno oplemeni nekolicina vrsnih, tamo ne raste ni

⁵⁵ *Aristotel* 1992, 1281 b 35–38, str. 88.

razboritost u odlučivanju. Bez tog predujeta ne vrijedi početno načelo usavršavanja zajednice pomoću deliberacije.

Put koji vodi tom cilju jest obrazovanje. Važan predujvet za dobru deliberativnu vladavinu stoga je primjeren odgoj građana. Zdrava politička rasudna snaga oslanja se na dobro obrazovane i samostalne građane. A obrazovanje neka se ravna prema ustavu, kaže Aristotel. Demokratski ustav zahtijeva odgovarajuću naobrazbu građana, takvu koja počiva na načelima slobode i jednakosti.

Unatoč svim ogradama i aporijama Aristotel ipak priznaje da za *kvalificirano* ili – bolje reći – prikladno obrazovano mnoštvo, dakle za takvu zajednicu koja se uzdigla do kritičkoga stupnja političke svijesti i razborite odluke, vrijedi načelo povećanja kvalitete pomoću deliberacije: »Ali za poneko mnoštvo ništa ne prijeći da rečeno bude istinito« (naime da u određenim slučajevima običan puk bude nadmoćan).⁵⁶ Mnoštvo ili običan puk definira kao slobodne građane koji nisu »bogati«. Opasnost prijeti odatle što ti građani nemaju »dostojanstvo ikakve kreposti«.⁵⁷ Ali Aristotel ih unatoč tome ne želi posve isključiti iz državnih poslova. Naprotiv, on polazi od optimistične hipoteze da se obični građani miješanjem s boljima od sebe i pod njihovim utjecajem mogu usavršiti i oplemeniti. Ne moraju uvijek loši iskvariti dobre, nego u okolnostima uređenima na odgovarajući način izvrsni mogu prosvjetliti masu. Upravo uz pomoć deliberacije može se karakter puka istančati u duhovno-čudorednom pogledu. Darovitost i krepost pojedinaca može nadahnuti čudoređe i mudrost pučkoga mnoštva. A mnoštvo koje je na taj način oplemenjeno superiorno je svakom, pa i najvršnjem pojedincu.

Tom se hipotezom Aristotel suprotstavlja poznatom kritičkom prigovoru što ga Platon upućuje političkoj deliberativnoj

⁵⁶ *Aristotel* 1992, 1281 b 21–22, str. 87.

⁵⁷ *Aristotel* 1992, 1281 b 25, str. 88.

snazi pučkoga mnoštva. Za razliku od shvaćanja politike kao dužnosti namijenjene stručnjacima, koje Platon iznosi primjerice u dijalogu *Protagora*, a i na brojnim drugim mjestima, Aristotel argumentira da su na sudjelovanje u državnim poslovima pozvani ne samo stručnjaci nego i obični građani, kovači, postolari, liječnici, pomorci, trgovci i drugi. Svi su oni znalci na svojem području, a sudjelujući u skupnom vijećanju i odlučivanju daju vlastiti doprinos i unose vlastitu perspektivu u kolektivno razmatranje države. Pri tome mjera u kojoj dolaze do izražaja kvalitete vrsnih članova političke zajednice znatno utječe na pravednost i kakvoću pučke vladavine.

Deliberativni argument u korist vladavine puka koji proizlazi iz temeljita odmjeravanja koristi i štete sudjelovanja mnoštva u najvišim državnim poslovima Aristotel je izveo u obliku zaključka. Prvo nabroja loše strane uvođenja mnoštva u vladanje polisom – *nepavednost, nerazboritost, pogrešivost*: »To opet da ti sudjeluju u najvišim vlastima, nije sigurno (jer će i zbog nepravednosti i zbog nerazboritosti jednom počinjati nepravde, jednom pak pogriješke.«⁵⁸ Zbog nedostatka kreposti i razbora obični su građani dakle skloniji pogrešci i nepravdi.

Kad se Aristotel međutim okrene drugoj opciji, naime potpunom isključenju mnoštva iz upravljanja državom i vladavini elite kreposnih i razboritih, nailazi na još veći problem. Lišena sudjelovanja u najvišim poslovima polisa, pučka gomila postaje neprijatelj koji ugrožava temeljnu zadaću političke zajednice, održanje stabilnoga poretka: »Ali i ne dopustiti im uopće da sudjeluju, također je pogibeljno (jer kad su mnogi obeščašćeni i osiromašeni, takva država mora biti puna neprijatelja.«⁵⁹ Građani koji su isključeni iz državnih poslova nisu dakle zainteresirani za održanje i obranu zajednice.

⁵⁸ *Aristotel* 1992, 1281 b 25–27, str. 88.

⁵⁹ *Aristotel* 1992, 1281 b 28–30, str. 88.

Pomno odmjerivši prednosti i nedostatke ponuđenih mogućnosti, Aristotel se jasno odlučuje za onaj politički pravac kojim je atenski polis krenuo od Solona i mudrih državnika nakon njega. On preferira vladavinu puka, koja danas diljem svijeta prevladava kao ideal popunjavanja državnih dužnosti. Njegov je konačni sud da mnoštvo ipak treba sudjelovati u državnim poslovima: »Preostaje dakle dopustiti im sudjelovanje u savjetima i odlukama. Zbog toga su Solon i neki drugi zakonodavci predavali njima izborne skupštine i polaganje računa od vladateljâ, ali im nisu dopuštali da sami pojedince vladaju.«⁶⁰ Polazeći od deliberativnoga potencijala mnoštva, puku se povjeravaju oni najviši državni poslovi koje može obaviti na skupovima. Za to nije potrebna nikakva stručna kvalifikacija. Ali je zato za određena mjesta u državnoj službi i za magistrature potrebno odgovarajuće stručno znanje.

8. Završno razmatranje: pet argumenata u prilog deliberaciji

Ispitujući moguće odgovore na pitanje sudi li mnoštvo o najvišim državnim poslovima bolje od malobrojnih znalaca, Aristotel se dakle nije jasno opredijelio ni za jedno ni za drugo rješenje. Promišljao je o negativnim posljedicama svakoga izbora. Iz prethodnih razmatranja o prednostima skupnoga vijećanja i kolektivnoga odlučivanja može se izdvojiti pet temeljnih argumenata koji su od najveće važnosti za današnje rasprave o deliberativnoj demokraciji. Oni se mogu svesti na sljedeće zajedničke nazivnike: na etički, politički, dijanoetički, teleološki argument te na argument zajedničke odgovornosti.

Etički argument govori kako okupljeno mnoštvo može biti etički bolje ili da barem ne mora biti ćudoredno lošije od nekolicine. Zajedničkom deliberacijom može postati ćudoredno vrsnije od

⁶⁰ *Aristotel* 1992, 1281 b 30–34, str. 88.

malobrojnih valjanih pojedinaca. Taj se argument oslanja na Aristotelovo usko povezivanje etičkoga i političkoga. Politički život građana iziskuje krepost, dok poznavanje predmeta nije nužno za nj. Etičke kreposti razvijaju se i rastu u građanskom suživotu te su nerazdvojno povezane s političkom zajednicom. Aristotel piše o *ethosu* (ἔθος) u smislu navike i o *éthosu* (ἦθος) koji označava karakter ili običaj.⁶¹ Te dvije uporabe izražavaju život u političkoj zajednici. Duh političkoga uređenja odražava stoga ćudoredni karakter građana koji održava to uređenje. Taj etički duh ustava Aristotel zatim dovodi u svezu s ciljem odgoja.

Politički argument počiva na realpolitičkoj računici o kojoj ovisi održanje i stabilnost zajednice. Kada je mnoštvo isključeno iz najviših poslova političke zajednice, može se pretvoriti u neprijatelja i ugroziti stabilnost države. Politički je argument iznesen u obliku gore izloženoga zaključka.⁶² Budući da je temeljna zadaća političke zajednice vođenje dobra života, ona se očito može lakše ispuniti ako ima manje neprijateljstva i svađe, a više političkoga prijateljstva. Vještina i iskustvo u političkim poslovima dokazuju kako se pomoću zajedničke političke deliberacije može postići više zahtjevnijih ciljeva ako se građani uključuju i uzajamno potpomažu nego ako se isključuju i dijele. Politička računica zahtijeva dakle sudjelovanje mnoštva u općoj deliberaciji. Jer zakoni će se bolje poštovati, a kolektivna će obrana ustava biti uspješnija onda kada svi građani svojim sudjelovanjem u zajednici snose političku odgovornost za nju.

U *dijanoetičkom argumentu* posrijedi je opća spoznajna sposobnost u političkoj zajednici, kolektivna racionalnost, razum ili *diávota*. Ta sposobnost duše koja omogućuje diskurzivno razmišljanje u širem smislu i logičko zaključivanje u užem smislu

⁶¹ V. Höffe (ur.) 2005, str. 212 i dalje. O dvojakom značenju etosa u Aristotela usp. Ritter 1977, str. 295.

⁶² *Aristotel* 1992, 1281 b 28–31, str. 88.

jest *deliberativna* i *diskurzivna*, doslovce »protočna«⁶³. *Dianoia* je preduvjet svake odluke, ona je odgovorna za razmišljanje koje prethodi odluci. Zato zajednička deliberacija povećava teoretsku i praktičnu racionalnost političke zajednice. Ona upotpunjuje ne samo etičke nego i dijanoetičke kreposti, sposobnosti pravilnoga prosuđivanja i vijećanja o pitanjima državničkoga umijeća. Parabola o hrani pokazala je da okupljeno mnoštvo građana ima *dovoljno zdravog razuma*. Ali ako se u prikladnom omjeru pomiješa i djeluje zajedno sa stručnjacima i vrsnim pojedincima u deliberativnom postupku, cjelina se može dijanoetički usavršiti i doći do pametnijih političkih odluka nego pojedinci.

Teleološki argument upućuje na imanentnu svrhu nekoga postignuća koja nadilazi okvir odgovarajuće djelatnosti. Djelo ili postignuće, *εργον*⁶⁴, odnosi se u Aristotela s jedne strane na neki »rad«, na djelovanje koje u svojem izvršenju ostaje neostvareno u proizvodu, dok s druge strane označava trajno stvoren proizvod, na primjer kuću. Kada se to djelo promatra iz teleološke perspektive njegove uporabe, tada iz toga proizlazi drugačija prosudbena kompetencija od one koju ima njegov tvorac. Onaj tko rabi neku proizvedenu stvar ne mora posjedovati vještinu i stručnost kakvu posjeduje onaj tko ju je proizveo, ali ipak može biti upućeniji u njezin *ergon* i njegov *telos*, u njezin *Worumwillen*, razlog postojanja te stvari. »O nekim stvarima ne prosuđuje najbolje samo njihov izrađivač, kakva su naime djela koja ocjenjuju oni što ne posjeduju umijeće, kao što kuću ne može ocijeniti samo graditelj, nego je još bolje prosuđuje njezin korisnik (ili kućevlasnik), te kormilar bolje od tesara i gozbu gošćenik bolje od kuhara.«⁶⁵ Te primjere s područja proizvodnih struka prenosi Aristotel analogijom na područje djelovanja i politike. Ljudi koji tvore mnoštvo zapravo su ti korisnici, kućevlasnici i stanari političke zajednice

⁶³ V. Höffe (ur.) 2005, str. 121.

⁶⁴ V. Höffe (ur.) 2005, str. 208 i dalje.

⁶⁵ *Aristotel* 1992, 1282 a 18-23, str. 89.

kojima je najbolje poznata njezina istinska svrha, njezin *telos* i *ergon*. Svojim teleološkim argumentom Aristotel se definitivno suprotstavlja Platonovu nazoru da u politici treba odlučivati samo stručnjak, što vrijedi i u slučaju umijeća na drugim područjima. Politika je za Aristotela specifična djelatnost u kojoj također treba tražiti mišljenje i sudjelovanje onih na koje se ona odnosi. Neka i oni sudjeluju u vijećanju, odlučivanju, glasovanju i u nadzoru službenikâ. Sa stajališta svrhe ne mora korisnik nužno poznavati postupak proizvodnje djela da bi mogao procijeniti njegovu vrijednost. Aristotelovo teleološko razmatranje jasno pokazuje da potrošač u svojem rukovanju telosom djela može nadmašiti proizvođača. Po analogiji može mnoštvo građana u određenim okolnostima bolje procijeniti djelovanje nekoga zakona nego sami zakonodavci. Za neke interprete to je prijeporno mjesto, pa bi tako Olof Gigon više volio da ga je Aristotel »opreznije formulirao«⁶⁶. Ali taj Aristotelov stav očito nije ni slučajan ni neoprezan, nego je dio njegova osebujnoga teleološkog nauka koji uzrok svrhe smatra bitnim za prosudbu djela.

Argument zajedničke odgovornosti zahtijeva sudjelovanje mnoštva u politici, a ne samo stručnjaka, zato što mnoštvo svojom pluralističkom deliberacijom i podjelom zajedničkih dužnosti može bolje odrediti što je opće dobro. Mnoštvo treba sudjelovati u poslovima od zajedničkoga interesa zato što se politička zajednica sastoji od *mnogih*, od *množine puka*, koja kao cjelina posjeduje veću upravljačku snagu. »Jer nije sudac, niti vijećnik, niti pak skupštinar, onaj koji vlada, nego je to sudište, vijeće i puk; a od narečenih svaki je pojedini tek dio toga (dijelom naime nazivam vijećnika, skupšti-

⁶⁶ Olof Gigon, *Politik*, 310. »Ali više je nego prepređeno kada se znanje korisnika, koji poznaje svrhu, ali ne poznaje materijal ni metode izrade, uspoređuje (a) s općim metodičkim znanjem naobraženoga i (b) čak s neznanjem prosječnoga građanina koje se zbrajanjem može pretvoriti u kolektivnu kompetenciju. Može se pretpostaviti da je sâm Aristotel to formulirao znatno opreznije, te da ovdje imamo posla s grubim sažimanjem.«

nara i suca).«⁶⁷ Dajući dakle prednost cjelini pred pojedinačnim njezinim dijelovima, Aristotel je skloniji tomu da apsolutne ovlasti u najvišim poslovima zajednice stavi u ruke građanskoga mnoštva.: »Jer od mnogih se sastoji i puk i vijeće i sudište. A i imovina po procjemi veća je u svih tih negoli jednoga i nekolicine koji obnašaju najviše dužnosti.«⁶⁸ Odgovornost na kolektivnoj razini ima za Aristotela prednost pred odgovornošću na individualnoj razini. Dakako, upitno je može li se odgovornost, koja je u biti osobna stvar, prenijeti na sud, vijeće ili skupštinu. Ali kada su posrijedi državni poslovi i državna blagajna, pitanja koja nadilaze i povezuju pojedinačne interese, najbolje je odgovornost spojiti i razdijeliti tako da u njoj sudjeluju mnogi. U slučaju općega dobra mnoštvo je dakle nadređeno pojedincu.

Promišljajući o mnoštvu, Aristotel je tako iznio na svjetlo dana nekoliko fundamentalnih argumenata u prilog odlučnom značenju političke deliberacije i prednosti vladavine građanskoga mnoštva koji do danas nisu izgubili ništa od svoje uvjerljivosti i pouzdanosti. Oni nas navode na uvid kako politika nije ni samo proceduralna stvar, što je dojam koji se katkada stječe u razmatranjima Johna Rawlsa i njegovih pristaša, niti se može svesti na puki racionalni diskurs, kao što proizlazi iz diskurzivnih teorija Jürgena Habermasa i njegovih sljedbenika. Politika je praktičan posao mnoštva u kojemu je cilj utvrditi što služi općem dobru. Stoga su svi pozvani svojim umijećem, razboritošću, mudrošću, sposobnošću rasuđivanja i vrsnošću pridonijeti zajedničkoj deliberaciji i preuzeti odgovornost za opće dobro. Ta deliberacija, nadalje, nije svrha po sebi, nego je put do odlučivanja i djelovanja.

Ovdje izneseni Aristotelovi argumenti u prilog pluralističkoj deliberaciji doista opovrgavaju raširenu predrasudu moderne koju su također dijelili oci novovjekovne zastupničke demokracije i

⁶⁷ *Aristotel* 1992, 1282 a 34–38, str. 89 i sl.

⁶⁸ *Aristotel* 1992, 1282 a 40–42, str. 90.

prve demokratske republike kada su u 55. članku što ga donosi zbirka *The Federalist* napisali o ukupnom broju članova Zastupničkoga doma u američkom Kongresu: »Čak i da je svaki atenski građanin bio Sokrat, ipak bi svaka atenska skupština ostala samo svjetina.«⁶⁹ To ne vrijedi za svaku skupštinu. Kao što je Aristotel pokazao, pod određenim uvjetima skupština nakon deliberacije donosi bolje odluke nego ijedan pojedinačni zastupnik volje puka.

Aristotelova argumentacija rasvjetljuje sadašnju krizu politike i neke nedostatke elitističke zastupničke demokracije. Rastuće nepovjerenje prema političkim vodstvima i strankama može se dobrim dijelom objasniti time što nestaje deliberacije i što se mnoštvo zastupničkim mehanizmom isključuje iz najviših političkih poslova, kao i time što se politika profesionalizira. Očito nije ni moguće ni preporučljivo nanovo poći putem staroga oblika izravne demokracije. Ali je itekako preporučljivo primiti pouku iz nekih pametnih mjera i propisa te mudrih razmišljanja.

Građani s pravom zahtijevaju više su-govora, su-radnje, su-odlučivanja – jednom riječju, više aktivnoga sudjelovanja u najvišim poslovima zajednice. Jer s dobrim je razlogom Hannah Arendt iz Aristotelova razmatranja politike zaključila kako je temeljni preduvjet *vitae activae* »činjenica množine, naime to što na Zemlji ne živi i svijet ne nastava jedan čovjek, nego mnogi ljudi«⁷⁰. I zato, kada je riječ o pravednom oblikovanju zajedničkoga življenja i djelovanja toga ljudskog mnoštva, neka se ono također očituje o stvarima koje se tiču općega dobra i sudjeluje u odlučivanju. Deliberativna demokracija nije doduše čudotvorno sredstvo ni lijek za sve, ali njezine postavke mogu znatno pospješiti

⁶⁹ *Hamilton/Jay/Madison*, 1937, str. 361. »Had every Athenian citizen been a Socrates, every Athenian assembly would still have been a mob.« O uvriježenim predrasudama spram antičke atenske demokracije i onima koje Milton u *Areopagitici* zove »Attic babblers« te o engleskome političkom diskursu 17. stoljeća v. Saracinov članak »Rhetorik und Deliberation bei Milton, Hobbes und in der politischen Sprache ihrer Zeitgenossen«, str. 3 i dalje.

⁷⁰ *Arendt* ¹²2013, str. 17.

uspostavu nužnih odnosa između množine i zajednice u dobrom i pravednom uređenju. Kao što Aristotel u *Metafizici* priziva stare filozofe kao »svjedoke« (1069 a 25) i »savjetodavce« (983 b 1) svoje vlastite filozofije, tako je opravdano da i mi uzmemo u obzir njegova razmatranja kao svjedočanstva i savjete kada raspravljamo o deliberativnoj demokraciji.

S njemačkoga preveo *Dražan Karaman*

Bibliografija

- Arendt*, Hannah, ¹²2013: *Vita activa oder vom tätigen Leben*. München/Zürich.
- Aristotel*, 1991: *Politik*. Buch II, III. Übersetzt und erläutert von Eckart Schütrumpf. U: Flashar, Hellmut (prir.), 1991: *Aristoteles, Werke in deutscher Übersetzung*. Bd. 9 *Politik*, Teil II. Berlin.
- Aristotel*, 1992: *Politika*. Preveo Tomislav Ladan. Zagreb.
- Aristotel*, ¹⁰2006 (1971): *Politik*. Übersetzt und herausgegeben von Olof Gigon. München.
- Barišić*, Pavo, 2010: *Ethisches Ideal der Demokratie. Zur Philosophie der demokratischen Erziehung John Deweys*. U: *Synthesis philosophica* 49 (25/1), str. 37–56.
- Barišić*, Pavo, 2010a: *Pluriperspektivismus – Grundbedingung oder Ausblendung der Wahrheit*. U: Čović, Ante (ur.), 2010: *Integrative Bioethik und Pluriperspektivismus*. Sankt Augustin. Str. 55–67.
- Bessette*, Joseph M., 1980: *Deliberative Democracy. The Majority Principle in Republican Government*. U: Goldwin, William A./Schambra, Robert A. (prir.), 1980: *How Democratic is the Constitution?* Washington. str. 102–116.
- Bessette*, Joseph M., 1994: *The Mild Voice of Reason. Deliberative Democracy and American National Government*. Chicago.
- Bessette*, Joseph M./Pitney, John J., 2010 (²2013): *American Government and Politics. Deliberation, Democracy and Citizenship*. Boston.
- Bohman*, James, 1988: *The Coming of Age of Deliberative Democracy*. U: *The Journal of Political Philosophy*, Jg. 6, H. 4, str. 400–425.
- Bohman*, James/Rehg, William (prir.), 1997: *Deliberative Democracy. Essays on Reason and Politics*. Cambridge MA.
- Braun*, Egon, 1959: *Die Summierungstheorie des Aristoteles*. U: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, 44, str. 157–184.
- Braun*, Egon, 1965: *Das Dritte Buch der Aristotelischen Politik. Interpretation*. Wien.
- Cammack*, Daniela, 2013: *Aristotle on the Virtue of the Multitude*. U: *Political Theory*, sv. 41, H. 2, str. 175–202.

- Cohen*, Joshua, 1989: *Deliberation and Democratic Legitimacy*. U: Hamlin, Alan/Pettit, Philip (ur.), 1989: *The Good Polity*. Oxford/New York. str. 17–34.
- Cohen*, Joshua, 1998: *Democracy and Liberty*. U: Elster, John (ur.) 1998: *Deliberative Democracy*. Cambridge. str. 185–231.
- Dryzek*, John, 2000: *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford.
- Dryzek*, John, 2010: *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford.
- Duden*, ⁷2011: *Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim.
- Elster*, Jon (ur.), 1998: *Deliberative Democracy*. Cambridge.
- Fishkin*, James, 2011: *When the People Speak*. Oxford.
- Fishkin*, James/Laslett, Peter (ur.), 2003: *Debating Deliberative Democracy*. Wiley-Blackwell.
- Fishkin*, James/Luskin, Robert C. (ur.), 2005: *Experimenting with a Democratic Ideal. Deliberative Polling and Public Opinion*, *Acta Politica*, 40. str. 284–298. URL: www.uvm.edu/~dguber/POLS234/articles/fishkin.pdf
- Gutmann*, Amy/Thompson, Dennis, 1996: *Democracy and Disagreement*. Princeton.
- Habermas*, Jürgen, 1992: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*. Frankfurt a. M.
- Habermas*, Jürgen, 1996: *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*. Frankfurt a. M.
- Habermas*, Jürgen, 2008: *Ach, Europa*. Frankfurt a. M.
- Hamilton*, Alexander/*Jay*, John/*Madison*, James, 1937: *The Federalist*. With an Introduction by Edward Mead Earle. New York.
- Hegel*, Georg Wilhelm Friedrich, 1986: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. U: Moldenhauer, Eva/Michel, Karl Markus (ur.), 1970: *Werke* 7. Frankfurt a. M.
- Hesiod*, 2007: *Werke und Tage*. Stuttgart. Usp. URL: www.gottwein.de/Grie/hes/ergde.php.
- Höffe*, Ottfried (ur.), 2005: *Aristoteles-Lexikon*. Stuttgart.
- Keyt*, David, 1991: *Three Basic Theorems in Aristotle's Politics*. U: Keyt, David/Miller, Fred D. (ur.), 1991: *A Companion to Aristotle's Politics*. Oxford. Str. 118–141.

- Keyt*, David, 1991a: Aristotle's Theory of Distributive Justice. U: Keyt, David/Miller, Fred D. (ur.), 1991: A Companion to Aristotle's Politics. Oxford. Str. 238–278.
- Laertije*, Diogen, 1955: Leben und Meinungen berühmter Philosophen. Übersetzt aus dem Griechischen von Otto Appelt. Berlin.
- Miller*, Fred D. Jr., 2001: Sovereignty and Political Rights. U: Höffe, Otfried (ur.), 2001: Aristoteles Politik. Klassiker Auslegen. Berlin. Str. 107–119.
- Ottmann*, Henning, 2001: Geschichte des politischen Denkens. Die Griechen. Von Platon bis zum Hellenismus, svezak 1/2. Stuttgart/Weimar.
- Ottmann*, Henning, 2006: Liberale, republikanische, deliberative Demokratie. U: Synthesis philosophica. 21. Jg., Nr. 2, str. 315–325.
- Ottmann*, Henning, 2012: Geschichte des politischen Denkens. Das 20. Jahrhundert. Von der Kritischen Theorie bis zur Globalisierung. Svezak 4/2. Stuttgart/Weimar.
- Platon*, ⁵2005: Werke in acht Bänden. Griechisch und Deutsch. Herausgegeben von Gunther Eigler. Darmstadt.
- Ritter*, Joachim (ur.), 1971: Historisches Wörterbuch der Philosophie, sv. 1. Darmstadt.
- Ritter*, Joachim, 1977: Metaphysik und Politik. Studien zu Aristoteles und Hegel. Frankfurt am Main.
- Saracino*, Stefano, 2015: Rhetorik und Deliberation bei Milton, Hobbes und in der politischen Sprache ihrer Zeitgenossen. U: *Ottmann*, Henning i *Barišić*, Pavo 2015: Deliberative Demokratie, Baden-Baden.
- Schmidt*, Manfred G., ⁵2010: Demokratietheorien. Eine Einführung. Wiesbaden.
- Thompson*, Dennis F., 1976: John Stuart Mill and Representative Government, Princeton.
- Tukidid*, 1996: Der Peloponnesische Krieg. Übersetzt und herausgegeben von Helmuth Vretska. Stuttgart.
- Waldron*, Jeremy, 1995: The Wisdom of the Multitude. U: Political Theory, sv. 23, H. 4, str. 563–584.
- Westbrook*, Robert B., 2000: John Dewey und die Logik der Demokratie. U: Joas, Hans (ur.), 2000: Philosophie der Demokratie. Beiträge zum Werk von John Dewey. Frankfurt a. M., str. 341–361.

Sažetak

Deliberativna demokracija i Aristotelovi argumenti o rasudnoj snazi mnoštva

Rasplamsavanje teoretske rasprave o *deliberativnoj demokraciji* autor promatra u svjetlu određenih nastojanja da se usavrše postojeći oblici vladavine te da se isprave i nadomjeste očiti nedostaci sadašnje predstavničke demokracije. Kako se potkraj prošloga stoljeća počela učvršćivati planetarna prevlast liberalnoga modela pučke vladavine, tako je rasla i potreba da se on dalje usavršuje i poboljšava. Pritom se *deliberativna demokracija* izdvojila i nametnula zahvaljujući svojoj osobitoj privlačnosti i širokoj recepciji. Tako se govori danas o *deliberativnom obratu*, koji je nastupio 1990. Traži se novi pristup vladavini puka koji naglašava vijećanje, razmatranje, raspravu, diskurs, debatu i preispitivanje u postupku donošenja važnih zajedničkih odluka, to jest odluka koje se tiču političke zajednice. Najbliži, premda ne posve istoznačan sinonim za to bio bi izraz *diskurzivna ili konzultativna vladavina puka*. Spomenuti pokušaji popravljjanja demokracije svjedoče u stanovitom smislu o tome da se vladavina ne treba temeljiti samo na većinskom odlučivanju kao načinu prevladavanja suprotstavljenih interesa. Ispituje se šire supstancijalno razumijevanje pučke vladavine koje počiva na određenim normativnim postavkama i na *suglasnosti* u okviru pluralistički uređenih odnosa u društvu. U većine predstavnika te struje razabire se nastojanje da se elementi većinske vladavine povežu s usuglašavanjem mnijenja prigodom odlučivanja.

Oživljavanje *deliberativne demokracije* ponovno je snažno osvjetlilo izvore pučke vladavine u antičkoj Grčkoj, a osobito je dovelo u žarište Aristotelov pristup politici. Filozof iz Stagire načinio je teoretsku analizu višestoljetne tradicije helenske deliberativne političke prakse, te u tom pogledu njegov jedinstveni filozofski

diskurs služi kao znakovit putokaz. Uzimajući u razmatranje suvremene rasprave o deliberativnoj vladavini puka, ovaj ogleđ ukazuje ne neke od temeljnih elemenata Aristotelova shvaćanja politike. Poblíže rasvjetljuje njegove aporije, parabole i argumente u prilog javnoj raspravi i zajedničkom odlučivanju. Ispituje nadalje argumente kojima Stagiranin potkrepljuje tvrdnju kako je nužno da građani javno vijećaju i međusobno obrazlažu svoja stajališta. Najprije ukazuje na razvoj pojma *deliberativna demokracija*. S time je povezan ekskurs o podrijetlu i značenju riječi »deliberacija« i kratak prikaz pojmovnih određenja deliberativne demokracije na temelju triju definicija. Zatim Aristotelovo razumijevanje zajedničkoga deliberiranja i njegovu takozvanu *teoriju zbroja* smješta u povijesni kontekst te ih razmatra u usporedbi s odgovarajućim teorijama njegovih prethodnika. Naposljetku sažimlje argumente u prilog zajedničkom razboru i kreposti u sljedećih pet oblika: *etički, politički, dijanoetički, teleološki i argument zajedničke odgovornosti*. Izložene Aristotelove postavke i promišljanja preporučuju se kao vrijedna svjedočanstva i korisni savjeti za suvremenu raspravu o deliberativnoj vladavini puka.

Ključne riječi: deliberacija, demokracija, rasprava, vijećanje, mnoštvo, rasudna snaga, Aristotel

Summary

Deliberative Democracy and Aristotle's Arguments Concerning the Reasoning Power of the Many

The theoretical debate on *deliberative democracy* is contemplated in the light of certain attempts at perfecting the existing forms of government as well as at correcting and compensating for the obvious flaws of present-day representative democracy. The global domination of government by the people established toward the end of the 20th century induced efforts to further improve and perfect it. In this process, *deliberative democracy* stood out and became widely accepted due to its particular appeal. Today we speak of the *deliberative turn*, which occurred in 1990. A new approach to government by the people is being sought, one that emphasises deliberation, scrutiny, discussion, discourse, debate and verification in the process of reaching important decisions affecting a political community. The closest, even if not entirely equivalent term describing this is *discursive* or *consultative government by the people*. The implied attempts at improving democracy in a way bear witness to the fact that government should not be based only on majority decisions as a method of reconciling opposed interests. The wider substantial meaning of government by the people is being explored, which is based on certain normative assumptions and on *consensus* in a pluralistic society. Most representatives of this school of thought tend to combine the elements of majority rule with the concord of opinion in the decision-making process.

The revival of *deliberative democracy* has once again highlighted the origins of democracy in Ancient Greece and Aristotle's understanding of politics in particular. The philosopher from Stagira performed a theoretical analysis of the centuries-old tra-

dition of Hellenic deliberative political practices and his unique philosophical discourse is a significant guidepost in this respect. While reflecting on the contemporary discussions about deliberative government by the people, this paper points out some of the fundamental elements of Aristotle's understanding of politics. It takes a closer look at his aporia, parables and arguments in favour of public discussion and consensus decision-making. It further examines the arguments used by Aristotle to corroborate his assertion that public discussion and mutual explication of views among citizens is essential. The paper opens with the development of the term *deliberative democracy*. Connected with this is an excursus on the origin and meaning of the word 'deliberation' as well as a brief presentation of the terminology used in discussing deliberative democracy based on three definitions. Aristotle's understanding of collective deliberating and his so-called *summation theory* are subsequently placed in their historical context and examined by comparing them with the corresponding theories of his predecessors. Finally, the arguments in favour of collective reasoning and virtue are summarised in the following five forms: the *ethical*, the *political*, the *dianoetic*, the *teleological* and the *collective responsibility* form. Aristotle's postulates and thoughts presented in the paper are recommended as valuable testimonies and useful counsel for the present-day discussion of deliberative government by the people.

Key words: deliberation, democracy, debate, discussion, the many, reasoning power, Aristotle

PAVO BARIŠIĆ (1959) znanstveni je savjetnik u Institutu za filozofiju u Zagrebu i redoviti profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Bio je ravnatelj Instituta 1991.-2001., direktor programa trajne istraživačke djelatnosti *Povijest hrvatske filozofije i temeljni problemi filozofije* 1997.-2002., a od 2015. suradnik je na projektu *Hrvatska filozofija i znanost u europskom kontekstu od 12. do 20. st.* Bio je pročelnik Odsjeka za filozofiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu 2005.-2013., a od 2013. voditelj je međunarodnoga projekta institucionalne suradnje *Filozofija i demokracija* između Sveučilišta Ludwig Maximilian u Münchenu i Sveučilišta u Splitu.

